
Danijel LABAŠ

ODGOVORNOST
NOVINARA U RATU -
IZVJEŠTAVANJE
TALIJANSKOG TISKA
O PADU VUKOVARA

Umjesto uvoda

“Svatko će se složiti da je iznad svega važno znati ne smatra li nas moral budalama. Ne postoji li očiglednost razuma – otvorenost duha za istinito – u tome da u vidu ima stalnu opasnost rata? Stanje rata isključuje moral, institucijama i vječitim obvezama oduzima njihovu vječitost te svojom nužnošću poništava bezuvjetne imperativne. Već unaprijed baca svoju sjenu na ljudske postupke. Rat se ne ubraja među pokuse – i to kao najveći – od kojih živi moral. Rat čini moral smiješnim...”¹

Ovo su riječi francuskoga filozofa Emmanuela Levinasa koji mi je uvijek dok sam se bavio temom odgovornosti općenito i posebice odgovornosti medija – i u miru, i u ratu - za drugoga čovjeka bio “lučonoša” i smjerokaz. Zahvaljujući uvelike i njegovom filozofskom razmišljanju svoju sam disertaciju odlučio dijelom posvetiti istraživanju o pisanju izabranih talijanskih tiskanih i elektroničkih medija o tri posljednja dana pada Vukovara, od 18. do 20. studenoga 1991.² Za istraživanje sam izabrao najnakladnije i najutjecajnije talijanske dnevne novine: *Il Corriere della sera*, *la Repubblica*, *La Stampa*, *Il Tempo* i katolički dnevnik *L’Avvenire*. Istraživanje sam proveo na svescima “Prikaza tiska” – “Rassegna stampa” priređenih od Službe za informiranje talijanskih zastupnika i službe za vanjske odnose (Servizio informazione parlamentari e relazioni esterne) u Zastupničkom domu Talijanskog parlamenta. Ključni dio istraživanja proveo sam na samim novinskim primjercima, pohranjenima u hemeroteci i filmoteci, zbirci

1 Nav. prema LEVINAS, E., *Totalité et infini*, Nijhof, La Haye, 1961., str. IX. u: KLUN, B., *Rat i mediji – etički izazov na kraju stoljeća*, u: *Medijska istraživanja*, 6 (2000.) 1, Zagreb, str. 75.

2 Za opširnije spoznaje o istraživanju usp. LABAŠ, D., *La funzione del principio della responsabilità nella fondazione etica dell’informazione-comunicazione*, Rim, 1996., neobjavljeni manuskript.

novina i časopisa istoga Zastupničkoga doma Talijanskog parlamenta i u njihovom arhivu.³

Ako ćemo doslovno uzeti Levinasove riječi, pokušaj da se u vrijeme rata, kada sloboda postaje tek prividan pojam, a pravo javnosti na istinu iluzija, progovori o novinarskoj i medijskoj etici, te da se zahtijeva pojačana osjetljivost i odgovornost medija, postaje uzaludan i pretvara se tek u puklo moraliziranje i teoretiziranje. Rat, doduše, nije prirodno i normalno stanje, te se nameće pitanje na koji način pristupiti njegovu kaosu kada je riječ o novinarskoj profesiji? Zahtijeva li stanje rata, koje sa sobom donosi i novu "logiku", bitno različitu od "logike mira" i posebno utemeljenu etiku, ako je takvo što uopće održivo?

Iako je pitanje rata staro koliko i čovječanstvo, rat još uvijek, nažalost, nije "iscrpljena" tema, osobito promatramo li ga s medijskog aspekta jer upravo mediji danas oblikuju našu stvarnost, uključujući i stvarnost rata. Upravo je zato u analiziranje medijske prezentacije suvremenih ratova nužno i opravdano uključiti i etiku. Stoga Levinasove riječi koje potvrđuju da je rat najveća kušnja etike, "idu u prilog" odabiru rata kao najaktualnijeg etičkog izazova danas, odnosno odgovornosti medija za njegovu prezentaciju i oblik u kojemu ga posreduju javnosti i tako utječu na oblikovanje javnoga mnijenja.

Poraz talijanskih medija?

"U Vukovaru su Srbi otkrili svoju nekažnjenost: mogli su razoriti Bosnu". Napisao je to u svome djelu "Izgubljeno čovječanstvo" francuski filozof Alain Finkielkraut.

A s očitim razočaranjem, pa i gorčinom, Marco Guidi, posebni izvjestitelj rimskoga dnevnika "Il Messaggero" započeo je pisanje svoje knjige "Poraz medija. Uloga, odgovornost i učinci medija u ratu u nekadašnjoj Jugoslaviji", koja je objavljena u Bologni 1993. "Na raspolaganju su nam bile sve mogućnosti, barem u teoriji, da shvatimo i objasnimo, sebi samima i svijetu, što se događa. I to zato što se sa Južnim Slavenima posjećujemo barem već tisuću godina, miješajući se s njima i mrzeći se međusobno, a da jedni druge nikada nismo shvatili do kraja, da nikada nismo jedni druge poštivali... No, stvari su išle drugim tijekom. Pred jugoslavenskom krizom smo otkrili da smo razoružani na previše planova, od poznavanja samih činje-

3 Usp. LABAŠ, D., *La funzione del principio della responsabilità nella fondazione etica dell'informazione-comunicazione*, Rim, 1996., neobjavljeni manuskript; posebno str. 401-570.

nica pa do njihove analize. No, nadasve, kao novinar, još sam jednom uočio da naše novine, zbog cijeloga niza razloga, često ne uspijevaju čitatelju pružiti članak koji očekuje. Jednostavan prilog: dati, dakako, sve potrebne vijesti iz kronike, ali i biti sposobni jadnome čitatelju, kojega se ne smije ugušiti, dati niz korisnih podataka da shvati zašto se to događa.”⁴

Premda se ne moramo odmah složiti s Guidijevim razmišljanjem, već i ono samo govori u kakvoj se zapravo “praznini”, u kakvome se “jazu” našlo talijansko novinarstvo kada je trebalo izvještavati o ratu “u svome susjedstvu” – prvo u Sloveniji, potom u Hrvatskoj, pa onda u Bosni i Hercegovini. Talijani su bili suočeni sa svojom nespremnošću, svojim neznanjem, nepoznavanjem činjenica, a kako priznaje Guidi – i predrasudama.

Teško se, ipak ne složiti s Andrèom Glucksmannom, koji je u to doba zaključio: “Prosvijećena Europa definira dvostruki ljudski položaj: na Istoku, ljudska se prava razlikuju već prema tome jeste li moćni ili bijednici; naoružanom je čovjeku sve dopušteno; onaj tko nema moć, ima samo pravo šutjeti, patiti, umrijeti.”⁵

Ipak, u listopadu 1991., sve su talijanske dnevne novine i tjednici objavljivali velike izvještaje o ratu protiv Hrvatske. Isto tako, mnogi od njih komentirali su informacije koje su dobivali s ratnoga područja.

Vukovar je, prema pisanju novinara Demetrija Volcica, bio “prva žrtva rata”.⁶ Nakon što je razaranjem pretvoren u “novu Guernicu”, pisali su talijanski mediji, u 14.50 sati 18. studenoga 1991., Vukovar je objavio bezuvjetnu predaju. “Bande razuzdanih četnika, razdraženih alkoholom, podivljalih od nasilja, ulicama razvlače svoje crne krpetine s mrtvačkom glavom, vješaju ih na motke, jednako tako i na prozore. I pjevaju, pjevaju da im grlo puca, pripjev koji vrijeđa uši još prije nego li zdravu pamet, ‘bit će mesa, bit će mesa, klat ćemo Hrvate’, bit će mesa, bit će mesa, klat ćemo Hrvate”⁷, napisali su Gigi Riva i Marco Ventura, koji Vukovar nazivaju i “gradom mučenikom” i “hrvatskim Staljingradom”. Za takvo svoje pisanje imali su i svjedoka, jer njih dvojica nisu bili tamo, u Vukovaru.

4 GUIDI, M., *La sconfitta dei media. Ruolo, responsabilità ed effetti dei media nella guerra della ex-Jugoslavia*, Baskerville, Bologna, 1993., proslav, str. 1-2.

5 GLUCKSMANN, A., *I pesci di Mururoa, i bambini di Grozny*, u: *Il Messaggero* (13. srpnja 1996.), str. 1 i 8.

6 VOLCIC, D., *Sarajevo. Quando la storia uccide*, CDE, Milano, 1993., str. 95.

7 RIVA, G. – VENTURA, M., *Jugoslavia. Il nuovo medioevo. La guerra infinita e tutti i suoi perché*, Mursia, Milano, 1992., str. 120.

A svjedok im je bio Fulvio Paolini, koji je 20. listopada uspio doći u Vukovar, kao šef jedinice generalnoga tajnika Europske zajednice, u pratnji kamiona "Liječnika bez granica" koji su dobili dozvolu da uđu u grad i da iz bolnice odvedu ranjenike. No, što se stvarno dogodilo jako dobro znamo. Njegovo je svjedočanstvo doista bilo potresno: "Posijedio sam, ali ono što sam doživio u Vukovaru preteški su osjećaji. Nikada neću moći zaboraviti one očajne mladiće koji su nam dovikivali please, save Vukovar, one vojnike, one žene, onu djecu s umotanim nožicama, razdrljenih grudi, a nisu se tužili; o ne, trpjeli su u šutnji."

"Možda je Vukovar morao pasti. Možda je bio žrtvovan na oltaru jedinoga tada mogućega mira, mira plaćenoga dijelom predaje teritorija. (...) Možda Vukovar nikada više neće biti hrvatski. Ali nitko, u Hrvatskoj, neće moći zaboraviti 'grad vukova'⁸, napisali su Riva i Ventura.

Rijetki su, ipak, bili novinari koji su uspjeli doći u Vukovar između 18. i 21. studenoga. Kada su im Srbi to napokon 21. studenoga dopustili "Vukovar je mirisao na smrt".⁹ Riječi su to još jednoga od svjedoka užasa, novinara Paola Rumiza, zapisane kasnije u njegovoj knjizi "Maske za masakr". Novinari su tada u Vukovar dolazili u autobusima, "na 'tour' što im ga je organizirala Federalna armija, i to iz Beograda. Dolazili su vidjeti prvi europski grad razoren nakon 1945.", piše ironično Rumiz i niz teških pitanja završava jednim, smatram najtežim: "Zašto je agencija Reuter, jedna od najozbiljnijih na svijetu, prenijela vijest – koja se samo dan kasnije pokazala lažnom – o 41 srpskom djetetu, koji su pronađeni zaklani u jednome podrumu?"¹⁰

Vijest je Reutersu dao novinar Goran Mikić, a britanska mu je agencija otkaz dala samo dan kasnije, 22. studenoga 1991.

Televizijska informacija – spektakl: "slučaj Gabanelli"

Ovo je zapravo, nakon svega što se dogodilo u Vukovaru, postala – novinarska sramota, nepravda nanesena jednome gradu i njegovim braniteljima, za koju se gotovo nitko nikada nije ispričao. Ona je, na žalost, u velikoj mjeri postala "paradigmatska" i na njoj se doista može razmišljati o odgovornosti novinara i medija u ratu.

8 RIVA, G. – VENTURA, M., *Jugoslavia. Il nuovo medioevo. La guerra infinita e tutti i suoi perché*, Mursia, Milano, 1992., str. 128.

9 RUMIZ, P., *Maschere per un massacro*, Editori Riuniti, Roma, 1996., str. 72.

10 RUMIZ, P., *Maschere per un massacro*, Editori Riuniti, Roma, 1996., str. 73-74.

Reporter koji je prvi dao lažnu vijest o zaklanoj djeci bio je, piše Giuseppe Zaccharia, "Srbin. Možda je i on sam bio izmanipuliran, možda su i njega izdale emocije, osjećaj nacionalne pripadnosti ili pak nije mogao vjerovati u takav masakr kojega je tih dana činila samo jedna strana."¹¹ A to je bila srpska, pa je čak i sam Beograd demantirao tu vijest, za koju je hrvatsko Ministarstvo informiranja odmah zatražilo da se provjeri i službeno prosvjedovalo. U prosvjedu je hrvatska strana istaknula da je riječ o nekritičnoj objavi vijesti koja se temeljila na samo jednome izvoru, na srpskome slobodnom fotografu, koji je tvrdio da je vidio tijela, ali da mu je zabranjeno fotografirati mrtvu djecu u podrumu škole, a koje su ondje ostavile hrvatske snage.¹²

Vijest je, ipak, obišla cijeli svijet, i to upravo u trenutku zasjedanja Senata Sjedinjenih Američkih Država, na kojoj je trebalo glasovati o rezoluciji službenoga priznanja Hrvatske, do kojega je – kao što znamo – s američke strane došlo tek 7. travnja 1992.

Vukovarska vijest-spektakl na talijanskoj televiziji

Povijest "zaklane djece", unatoč izuzetno brzom demantiju, u Italiji je imala vrlo zanimljivu i ružnu povijest, zapravo neljudski nastavak. Talijanska novinaraka Milena Gabanelli pripremila je televizijski prilog za emisiju "Mixer" na drugome programu Talijanske radiotelevizije (RAI2). Prilog je prikazan 2. prosinca 1991., u 21.40, a prouzročio je oštru polemiku u talijanskoj javnosti.

Novinarka Gabanelli – kako sama pripovijeda i svjedoči - upravo negdje u doba srpskoga osvajanja Vukovara, na poticaj nekih prijatelja, zatekla se u Beogradu. Jednu večer, ratni zločinac Željko Ražnjatović "Arkan" ponudio joj je da odu do Vukovara. I ona je, željna informacije, pristala na to. Tek su u predvečerje toga dana uspjeli stići u jedan dio razrušenog grada. Svi su bili uzbuđeni, još uvijek se pucalo. Mitnica još nije bila pala. Najednom su novinarku Gabanelli izvukli iz terenskog vozila kojim su došli i rekli joj kako joj imaju nešto pokazati. Došuljali su se, gotovo puzeći, do ugla jedne zgrade. Potom su je povelili niz stepenice. Tamo je novinarka talijanske televizije, prema njezinom iskazu, vidjela oko 30-ak ubijene djece.

Stoga je Gabanelli smatrala da mora reći svoju istinu. Jer, i ona je nešto vidjela. Po povratku u Italiju, naziva

11 RUMIZ, P., *Maschere per un massacro*, Editori Riuniti, Roma, 1996., str. 90-91.

12 Usp. Press release. Official Communique of the Croatian Minister of Information, November 20, 1991.

glavnog urednika emisije "Mixer" *Giovannija Minolija* i govori mu o svom iskustvu. On joj predlaže da sve što je zabilježila, bilo riječju bilo kamerom tih dana, složi u jedan prilog. Taj je prilog bio, kao što je gore spomenuto, i emitiran. Poslije tog događaja nitko više nije govorio o stradanjima Vukovaraca-Hrvata, o očitim ubojstvima civila i ranjenih vojnika iz vukovarske bolnice, nakon što je Vukovar pao. Iz priloga novinarkinje Gabanelli "svima je bilo sve jasno" - Hrvati su ubili 42-oje male srpske djece i bacili ih u podrum neke škole. Ne samo da je talijanska javnost to "vidjela", već je RAI video-materijale ponudio i ostalim svjetskim televizijama.

Zar neke novinare nije sram?

Već 3. prosinca 1991. u talijanskim dnevnim novinama "Corriere della sera" reagirao je ugledni novinar Aldo Grassi.¹³ Njegova je kritika bila upućena uredniku emisije "Mixer" Minoliju, te javno i njemu i novinarki Mileni Gabanelli postavlja pitanje: *Zar te nije sram?* Njegovom se protestu priključio i "Comitato pro Croazia" i udruga "Associazione italo-croata". Njihove je žalbe uvažio čak i Talijanski parlament pa su urednik Giovanni Minoli, te novinarka Milena Gabanelli, zajedno s cjelokupnim vodstvom RAI-ja bili dužni ispričati se zbog laži i posvetiti dovoljno prostora, u istom vremenu, da se ta vijest opovrgne. Svakako - prekasno.

Premda je sam slučaj bio podugačak i polemika duža, evo samo nekih pitanja što ih je postavio Aldo Grassi: *Zar te nije sram?* Tvrdiš da si bila zbunjena, da je bio sumrak, da nisi gotovo ništa vidjela, da si sve sama snimala i riječima nam se u prilogu sugerira da ćemo "sada vidjeti mala tijela u crnim vrećama", govoriš da ih je "bilo 42-oje", da su "to bila srpska djeca", da su ih "ubili ustaše, hrvatski nacisti", dok "mi istodobno vidimo da ti šećeš bez kamere, da netko drugi snima, da silazite u neki podrum u kojem mi apsolutno ništa ne vidimo, čak niti crne vreće. Kako si mogla reći da je bilo 42-oje djece, kad kasnije i sama tvrdiš da si "odmah izletjela iz podruma" jer ti je bilo mučno i skoro si pala u nesvijest? Tko je prebrojio djecu? Kako si identificirala male žrtve - koje mi ne vidimo, a ti tvrdiš da "ćemo ih sada vidjeti?" Po čemu si zaključila da je riječ o malim Srbima, premda znamo da su Vukovar napadali Srbi a branili Hrvati? Tko ti je rekao - ili iz čega si zaključila - da su ih pobili ustaše, hrvatski nacisti?

13 GRASSI, A., *Una task-force per "Mixer"*, u: *Corriere della Sera* (4. prosinca 1991), str. 25.

Ovome primjeru ništa ne treba dodati. O odgovornosti medija i novinara u ratu govori najbolje sam slučaj Vukovara i priča o televizijskome prilogu, neodgovornom uredniku Minoliju i novinarki Gabanelli. Televizija ima moć manipulacije: slikom, riječju, zvukom, montažom, vremenom prikazivanja. No, isto isto tako može poštivati profesionalno načelo koje je ujedno i etičko i koje traži, od svakoga novinara, u svakoj prilici, ma kako ona teška bila da *ispita i dvaput provjeri istinitost onoga što prenosi*. Ni Minoli kao urednik, ni Gabanelli kao novinarka to nisu učinili.

Umjesto zaključka

Doista, teško je reći ima li veće kušnje za etiku od rata. Zato su i informacije posredovane preko medija u doba rata, uz pomoć novinara koji su isto tako ljudi, sa svim ljudskim vrlinama i manama, s više ili manje razvijenom osobnom etikom, višim ili nižim stupnjem obrazovanja i profesionalnog iskustva, od većeg značenja. (Ne)namjerno kršenje etičkih pravila u vrijeme rata postaje dodatnim, težim "prijestupom", jer za sobom vrlo često povlači i ozbiljnije posljedice, nego je to slučaj u razdobljima mira. Upravo je zbog toga nužno da mediji, osobito za vrijeme rata, ne podlegnu isključivo imperativu brzine, ostvarenju profita i željom za još jednom senzacijom, nego da novinari neumorno traže istinu, razmišljaju o razlozima i pozadini događaja o kojima izvještavaju kao i, neizostavno, o posljedicama onoga što namjeravaju objaviti. Odgovor na sve poraznije stanje u medijima, novinari bi trebali pronaći u primjeni etike odgovornosti u suočavanju sa zahtjevima koje pred njih svakodnevno postavlja profesija.

O etici društvenog komuniciranja u novije se vrijeme sve više govori, vrlo vjerojatno zato jer svoju primjenu sve rjeđe nalazi u praksi, na novinskim stupcima, u radijskim i televizijskim priložima, a osobito u sve češćim izravnim televizijskim prijenosima. Dok su jedni skloni previše isticati ulogu i sukladno tomu odgovornost medija u suvremenom društvu, drugi je podcjenjuju smatrajući da medijski proizvodi koji nas okružuju i prate na svakom koraku nemaju značajnijeg utjecaja na oblikovanje mišljenja i stavova. Slučaj Vukovar pokazuje da to nije tako, da mediji još uvijek - ili da sve više - imaju utjecaja na javno mnijenje.

Ako u vremenima koja slijede mediji ozbiljno ne shvate svoju ulogu "psa čuvara" demokracije, dakle i kulture dijaloga, dostojanstva čovjeka, općeg dobra i mira u svi-

jetu – temeljnih vrijednosti na kojima počiva suvremeno čovječanstvo, a javnost im se ne pridruži svojim neprihvatanjem manje vrijednih medijskih proizvoda, rat će uistinu moral i etiku učiniti – kako kaže Levinas – smiješnima i apsurdnima.

Literatura

- AA.VV. (1992.), *Europa im Krieg. Die Debatte über den Krieg im ehemaligen Jugoslawien*, Frankfurt a. M., Suhrkamp.
- DOWNING, J., MOHAMMADI, A., SREBERNY-MOHAMMADI, A. (ur.), (1992.), *Questioning the Media. A Critical Introduction*, Newbury Park-London-New Delhi, Sage Publications.
- FINK, C. C. (1988.), *Media Ethics. In the Newsroom and Beyond*, New York & (...), McGraw - Hill Book Company.
- FRUSCA, P. (1993.), *Genocidio nei Balcani nel nome della "Grande Serbia"*, Brescia, Centro Studi Cattolici "Mater Ecclesiae"-Operaie dei Maria Immacolata-Editrice Civiltà.
- GUIDI, M. (1993.), *La sconfitta dei media. Ruolo, responsabilità ed effetti dei media nella guerra della ex-Jugoslavia*, Bologna, Baskerville.
- KLUN, B., *Rat i mediji – etički izazov na kraju stoljeća*, u: *Medijska istraživanja*, 6 (2000.) 1, Zagreb.
- KOSTOVIĆ, I., JUDAŠ, M. (ur.), (1992.), *Mass Killing and Genocide in Croatia 1991/92: A Book of Evidence (Based upon the evidence of the Division of Information, the Ministry of Health of the Republic of Croatia)*, Zagreb, Hrvatska Sveučilišna Naklada.
- LABAŠ, D. (1996.), *La funzione del principio della responsabilità nella fondazione etica dell'informazione-comunicazione*, Rim, neobjavljeni manuskript.
- LEVINAS, E. (1961.), *Totalité et infini*, La Haye, Nijhof.
- RIVA, G. – VENTURA, M. (1992.), *Jugoslavia. Il nuovo medioevo. La guerra infinita e tutti i suoi perché*, Milano, Mursia.
- RUMIZ, P. (1996.), *Maschere per un massacro*, Roma, Editori Riuniti.
- VOLCIC, D. (1993.), *Sarajevo. Quando la storia uccide*, Milano, CDE.

- AA.VV., u: *Corriere della sera* (18 novembre - 05 dicembre 1991).
- AA.VV., *Guerra & Pace. Bosnia, Croazia, Serbia: 1991-1995. Per non dimenticare*, u: *L'Epoca* (ed. speciale), nr. 48 (03 dicembre 1995).
- AA. VV., u: *Il Tempo* (18 novembre - 05 dicembre 1991).
- AA.VV., u: *La Repubblica* (18 novembre - 05 dicembre 1991).
- AA.VV., u: *La Stampa* (18 - 22 novembre; 02 - 05 dicembre 1991).
- AA.VV., u: *L'Avvenire* (18-22 novembre; 02 - 05 dicembre 1991).
- AA.VV., *Rassegna stampa. N. 582. La crisi jugoslava (IV) (settembre-novembre 1991)*, Camera dei deputati. Servizio informazione parlamentare e relazioni esterne, Roma, 10 gennaio 1992.
- AA.VV., *Rassegna stampa. Dossier. N. 583. La crisi jugoslava (V) (novembre 1991 - gennaio 1992)*, Camera dei deputati. Servizio informazione parlamentare e relazioni esterne, Roma, 15 gennaio 1992.
- BOBBIO, A., La Jugoslavia un esame di coscienza, u: *Famiglia Cristiana*, 47(1991) 58-60.
- BOBBIO, A., La morte di un popolo, u: *Famiglia Cristiana*, 49(1991) 54-58.
- BOBBIO, A., Solidarietà in prima linea, u: *Famiglia Cristiana*, 50(1991) 54-56.
- Croatian Information Centre (ur.), *Croatia-Bosnia-Herzegovina. Sacral Institutions on Target. Deliberate Military Destruction of Sacral Institutions in Croatia and Bosnia-Herzegovina*, Hrvatska Tiskara, Zagreb-London-New York-Toronto-Sydney, 1993.
- Croatian Information Centre (ur.), *Slike rata. War Pictures. Kriegsbilder. Images de guerre*, Croatian Information Center, Zagreb-London-New York-Toronto-Sydney, 1993.
- Croatian Information Centre (ur.), *Vukovar. An Eye-Witness. Account of Medical Staff*, A. G. Matos, Zagreb-London-Toronto-Sydney, 1993.
- DEL COLLE, B., Il massacro continua e il mondo sta a guardare, u: *Famiglia Cristiana*, 48(1991) 23.

DI CARO, R., *Istria, sarai italiana*, u: *L'Espresso* (3 novembre 1991) 77-79.

GLUCKSMAN, A., I pesci di Mururoa, i bambini di Grozny, u: *Il Messaggero* (13 luglio 1996) 1, 8.

GRAFF, J. L., Stubborn Memories, u: *Time* (October 14, 1991) 14-17.

GRASSI, A., Una task-force per "Mixer", u: *Corriere della Sera* (4 dicembre 1991), 25.

PATTON, F., Croazia martire, u: *Vita Trentina* (24 novembre 1991) 2.

PORTA, G., Massacro dietro casa, u: *Panorama* (01 dicembre 1991) 84-91.

PORTA, G., Stalingrado del Danubio, u: *Panorama* (24 novembre 1991) 102.

Press release. Official Communique of the Croatian Minister of Information, November 20, 1991.

REMENY, C., Una vergogna che l'Europa non deve dimenticare, u: *Famiglia Cristiana*, 49(1991), 58-60.

WALSH, J., Flash of War, u: *Time* (September 30, 1991) 12-16.